

DİNLER TARİHİ ANABİLİM DALI

Dr. Öğr. Üyesi Rukiye Aysun İnan¹

Arş. Gör. Hayriye Özlem Süner²

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- Dinler Tarihi bilim dalının oluşmasında öncü isimler kimlerdir?
- Dinler Tarihi araştırmalarında en çok kullanılan metotlar nelerdir?
- Dinler Tarihi'nin araştırma konuları nelerdir?
- Dinler Tarihi'nde lisansüstü eğitim düşünen biri nasıl bir yol izlemelidir? Okunması gereken temel kaynaklar hangileri olabilir?
- Dinler Tarihi bilim dalı ile ilahiyat içindeki ve dışındaki diğer bilim dalları arasında bir ilişki kurulması mümkün müdür?
- Dinler Tarihi'ne ilişkin yurt içinde ve yurt dışında takip edilebilecek dergiler nelerdir?

Giriş

Dinler Tarihi, günümüzde mensubu olan veya olmayan yeryüzündeki tüm dinleri inceleyen bir bilim dalıdır. Bu incelemeyi yaparken; dinlerin ortaya çıkışlarını, gelişme süreçlerini, inanç, ibadet ve ahlak anlayışlarını, diğer dinlerle benzer, ortak ve farklı yönlerini, dini kurumlarını, dinin kendi içerisindeki gruplarını objektif bir şekilde ele almaktadır. Dinlerin objektif olarak incelenmesiyle; 'iyi', 'kötü', 'doğru', 'yanlış' gibi değer yargıları bildirilmeden oldukları gibi tarif edilmesi sağlanmaktadır (Adam, 2016, 19-20).

Dinler Tarihi bilmek geçmişte olduğu gibi günümüzde de pek çok açıdan kişiye önemli katkılar sunmaktadır. Tarihte yeni fethedilen yerlerde Müslümanların karşılaştığı diğer dinleri doğru anlamak Dinler Tarihi ile mümkün olmuştur. Günümüze bakıldığında da kitle iletişim araçlarının yaygın kullanımı ve teknolojiye son gelişmelerle beraber küreselleşen dünyada farklı din ve kültürden kişilerin birbirleriyle karşılaşma ihtimali artmıştır. Bu durumlarda Dinler Tarihi bilmek aynı şekilde önemlidir. Bunun yanı sıra; misyonerlik faaliyetlerinin veya yeni dini hareketlerin zararlı etkisinin farkında olmak, İslam'ı daha doğru yorumlamak, Kur'an'ı daha iyi anlamak, Müslüman din adamlarının gayr-ı müslimlere dair doğru bilgi sahibi olmasını sağlayarak din hizmetlerine katkı sunmak gibi konularda Dinler Tarihi bilgisi önemli rol oynamaktadır (Küçük vd., 2020, 16-17; Adam, 2016, 23-24).

Bu çalışmada Dinler Tarihi bilim dalının İslam medeniyetinde, Batı'da ve Türkiye'deki tarihsel serüveni, araştırma metotları, alanın kurucu isimleri, lisansüstü eğitime dair ön hazırlık süreci ve okunabilecek temel kaynaklar, Dinler Tarihi'nin ilahiyat içindeki ve dışındaki disiplinlerle ilişkisi, alana dair yurt içinde ve yurt dışında yayımlanan çeşitli dergiler ve Dinler Tarihi'nin yurt dışındaki durumuna ilişkin çeşitli bilgiler verilecektir.

¹ Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, inanrukiyeaysun@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1595-6454.

² Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, hayriyeozlemsuner@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1945-3937.

1. Tarihi

Dinler Tarihi'nin, tarihsel seyri İslam medeniyeti içerisinde, Batı'da ve Türkiye'de olmak üzere üç ana kategoride tasnif edilebilir.

1.1. Dinler Tarihi'nin İslam Medeniyetindeki Tarihsel Seyri

Dinler Tarihi'nin akademik bir disiplin olarak ortaya çıkışı her ne kadar 19. yüzyılda Batı'da Max Müller (ö. 1900) ile başlatılsa da çeşitli uzmanlar oldukça erken denebilecek dönemlerde de Dinler Tarihi'ndeki araştırmalara temel teşkil edebilecek Herodot ve Çiçero gibi isimlere ait çalışmaların olduğunu aktarmaktadır. İslam geleneğinde ise Dinler Tarihi çalışmalarının kaynaklarına bakıldığında Kur'an, hadisler ve kısas-ı enbiya türü eserlerin olduğu görülmektedir. İslam fetihleri neticesinde genişleyen Müslüman coğrafyası, diğer dinlerle doğrudan iletişim içerisinde olma zarureti beraberinde getirmiştir. Kur'an'da da diğer dinlere ilişkin birçok söylemin yer alması Müslümanları zaman içerisinde diğer dinleri araştırmaya ve incelemeye sevk etmiştir. İlk aşamada bu araştırmalar, İslam'ın diğer dinlerden üstünlüğünü ve hakikatin temsilcisi olduğunu vurgulamış; diğer dinlerin bozulan yönlerini ortaya koymayı hedeflemiştir. Böylece zamanla 'reddiye' türü eserler ortaya çıkmıştır. Bu tür eserler her ne kadar Dinler Tarihi'nin kullandığı yöntem, metotlar ve objektiflik ilkesi açısından problemli olsa da diğer dinlere ilişkin verilen bilgiler ve Dinler Tarihi bilimine zemin oluşturması sebebiyle kıymetlidir. Reddiye türünde eserlere et-Taberî'nin (ö. 923) *Kitabu'r-Redd ale'n-Nasara* adlı eseri ile Gazzâlî'nin (ö. 1111) *er-Reddu'l Cemil li ilahiyyeti İsa bi Sarihi'l-İncil* eseri örnek olarak verilebilir (Kurt-Aykıt, 2019, 18-23).

İslam geleneğinde zamanla günümüzdeki anlamıyla Dinler Tarihi'ne daha yakın olarak nitelendirebileceğimiz çalışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda özellikle 11. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan ve zamanla Milel ve Nihal (Dinler ve Mezhepler) geleneğini oluşturan eserler örnek verilebilir. Burada reddiyeden farklı olarak savunmacı yaklaşımdan ziyade diğer dinlere dair daha objektif bir tutumun benimsendiği söylenebilir. Bu türde *el-Milel ve'n-Nihal* başlığını taşıyan ilk eserin Abdulkâhir el-Bağdâdî'ye (ö. 1037) ait olduğu belirtilmekle beraber bu eser günümüze ulaşmamıştır. Bu başlığı taşıyan eserler arasında en öne çıkanları ise Şehristânî'nin (ö. 1153) *el-Milel ve'n-Nihal*'i ile İbn Hazm'ın (ö. 1064) *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-ehvâ ve'n-Nihal* adlı eserleridir. Milel-Nihal geleneğinde zamanla diğer dinleri kültürel ve felsefi olarak da araştırmaya odaklanan Diyânât (Dinler) ve Fırak (Mezhepler) türü eserler de verilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede yazılan eserlere örnek olarak İbnü'n Nedim'in (ö. 995) *Kitabu'l-Fihrist* eseri, Birûnî'nin (ö. 1061?) *Tahkiku ma li'l-Hind* ile Âsârü'l-bâkiye anı'l-kurûnî'l-haliye örnek verilebilir (Gündüz, 2019, 20).

1.2. Dinler Tarihi'nin Batı'daki Tarihsel Seyri

Batı'da Dinler Tarihi disiplininin doğmasına zemin hazırlayan temel etmenler arasında rasyonalizm ve aydınlanma akımlarının dini bilgileri sorgulanabilir hale getirmesi zikredilebilir. Bunun yanı sıra özellikle Protestanlığın doğuşundan sonra çeşitli karışıklıkların, ayrışmaların ve savaşların ortaya çıktığı bir sürecin başlaması, dinin nasıl anlaşılması gerektiğine ilişkin sorgulamaları artırmıştır. Modern anlamda Dinler Tarihi'nin bir bilim dalı olarak ortaya çıkışı her ne kadar kendisinden önce Jean Bodin (ö. 1596), David Hume (ö. 1776), Immanuel Kant (ö. 1804), Auguste Comte (ö. 1857) ve Karl Marx (ö. 1883) gibi çeşitli öncü isimler zikredilse de Alman asıllı Max Müller (ö. 1900) ile 19. yüzyılda

başlatılmaktadır. Araştırmalarında filolojiyi bir araç olarak kullanan Müller'e göre dinlerin mahiyetinin ortaya konmasında dil çalışmaları önemlidir. Bunun yanı sıra Müller, 'dinler bilimi' anlamındaki Almanca 'religionswissenschaft' kavramını kullanmıştır. Onun, alana yönelik araştırmaları zamanla Batı'da Dinler Tarihi'nin ilk kürsülerinin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bu minvalde ilk kürsü 1873 yılında Cenevre Üniversitesi Teoloji Fakültesi'nde kurulmuştur (Küçük vd., 2020, 18; Kurt-Aykit, 2019, 18-20; Battal, 2018, 111).

1.3. Dinler Tarihi'nin Türkiye'deki Tarihsel Seyri

Dinler Tarihi'nin Türkiye'deki tarihsel süreci cumhuriyet öncesi ve cumhuriyet dönemi olmak üzere iki kategori halinde ele alınabilir.

1.3.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem

Cumhuriyet öncesi dönemde Türkiye'deki Dinler Tarihi araştırmaları Batı ile yaklaşık aynı süreçte başlamıştır. Osmanlı döneminde Galatasaray Lisesi Müdürü Sava Paşa'nın girişimleriyle Batı'daki üniversite kurumları esas alınarak çeşitli fakülteler kurulmuştur. Yeni kurulan fakülteler arasındaki Edebiyat Fakültesi'nde ilk kez Dinler Tarihi alanına dair *Tarih-i Umûmî ve İlmi Esâtîr'l-Evvelîyn* dersi okutulmaya başlanmıştır. İlerleyen süreçte II. Meşrutiyet'in ilanının ardından yapılan çeşitli düzenlemelerle beraber 1911 yılında verilen Dinler Tarihi dersleri, Edebiyat Fakültesi bünyesinden çıkarılarak Şer'î ilimler çatısı altında İslam tarihiyle beraber *Tarih-i Din-i İslam* ve *Tarih-i Edyan* adıyla verilmiştir. Daha sonraki süreçlerde ise Medrese-i Süleymaniye, Medresetü'l-Mütehassisin ve Medresetü'l-Vaizin gibi kurumlarda da çeşitli ders adları altında Dinler Tarihi okutulmuştur (Batuk, 2009, 73-74; Adam, 2016, 25).

Cumhuriyet öncesi dönemde Dinler Tarihi'ne ilişkin çeşitli eserler de yazılmıştır. Şemseddin Sami'nin (ö. 1904) dünya mitolojisini konu edindiği *Esâtir*'i ilk eserdir. Bunun yanı sıra Ahmet Midhat Efendi'nin (ö. 1912) ders kitabı olarak hazırladığı *Tarih-i Edyan* eseri ve Mahmud Es'ad bin Emîn Seydişehri'nin (ö. 1918) Dinler Tarihi'nin mahiyeti ve çeşitli araştırma konularına temas eden *Tarih-i Edyan* eseri ön plana çıkmaktadır. Cumhuriyet öncesi süreçte telif edilen son Dinler Tarihi eseri ise M. Şemseddin Günaltay'a (ö. 1961) ait *Tarih-i Edyan* eseridir. Günaltay bu eserinde Dinler Tarihi terminolojisi, çeşitli din teorileri ve dinlere ilişkin bilgiler vermektedir (Adam, 2016, 25-26; Batuk, 2009, 75-79; Battal, 2018, 113-114).

1.3.2. Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyetin ilanından sonra 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun getirdiği düzenlemeyle beraber Medrese-i Süleymaniye, İlahiyat Fakültesi'ne çevrilmiştir. Bu süreçte İlahiyat Fakültesi'nde *Türk Tarih-i Dinisi* ve *Tarih-i Edyan*; Edebiyat Fakültesi'nde ise *Tarih-i Felsefe-i Edyan* dersi verilmiştir. *Türk Tarih-i Dinisi* dersini Fuad Köprülü (ö. 1966); diğer iki dersi Fransa'dan Türkiye'ye gelen George Dumézil (ö. 1986) okutmuştur. 1927 yılından itibaren ilahiyat müfredatında okutulan *Tarih-i Edyan* dersini Dumézil'in asistanı Hilmi Ömer Budda (ö. 1952) vermeye başlamıştır. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde yazılan Dinler Tarihi eserleri arasında Hilmi Ömer Budda tarafından kaleme alınan *Dinler Tarihi* adlı çalışma ile Ömer Rıza Doğrul'un (ö. 1952) *Yeryüzündeki Dinler Tarihi* isimli eserleri sayılabilir (Battal, 2018, 114; Batuk, 2009, 74; Adam, 2016, 26).

İslam Tetkikleri Enstitüsü bünyesinde de *Türk Dinleri ve Mezhepleri Tarihi* ile *Umumi Dinler Tarihi* gibi dersler okutulmuştur. 1936 yılında bu kurumun kapatılmasının ardından 21 Kasım 1949 tarihinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kurulmuştur. Buradaki Dinler Tarihi kürsüsünde ilk olarak Hilmi Ömer Budda görevlendirilmiştir. Akabinde 1954'e değin Prof. Dr. Mehmet Karasan (ö. 1974) burada dersler vermiştir. 1954 yılında birçok dile vakıf olan ve dinlere fenomenolojik bir yaklaşımı benimseyen Annemarie Schimmel (ö. 2003) bu kürsüye katılarak 1959'a kadar Dinler Tarihi dersini okutmuştur. Schimmel sonrası Hikmet Tanyu ve onun yetiştirdiği öğrenciler Dinler Tarihi'ne akademik anlamda yön vermiştir (Adam, 2016, 26-30; Arslan, 2023, 6).

Günümüze gelindiğinde ise Türkiye'de imam-hatip liselerinde zorunlu Dinler Tarihi derslerinin okutulduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra ilahiyat ve İslami ilimler fakültelerinde de Dinler Tarihi dersi lisans müfredatında zorunlu dersler arasında yer almaktadır. Bu zorunlu derse ilave olarak çeşitlilik gösteren birçok seçmeli ders de verilmektedir. Lisansüstü seviyesinde de gitgide artan bir ilgi gören Dinler Tarihi alanında günümüzde birçok öğretim üyesi ve öğrencinin bulunduğu dikkatleri çekmektedir.

Dinler Tarihi kürsüsünün Türkiye'deki ilk dönemlerinde görece daha genel Dinler Tarihi konuları araştırılırken; günümüzde daha spesifik uzmanlık alanlarının oluştuğu ve böylelikle daha derinlikli çalışmaların yapıldığı söylenebilir. Bunun yanı sıra günümüzde değişen ve gelişen eğitim olanaklarına paralel olarak araştırılan dine ilişkin temel kaynak dile hâkim olan ve çeşitli alanlarla interdisipliner çalışmalar ortaya koyan araştırmacıların sayısının her geçen gün arttığı ifade edilebilir.

2. Yöntemi

Dinler Tarihi biliminin kendine özgü bir metodolojisi vardır. Bu noktada onun objektif ve deskriptif (betimleyici) olma ilkelerini gözetenek sıklıkla başvurduğu metotlar arasında şu üçünün öne çıktığı görülmektedir:

2.1. Tarihi-Karşılaştırmalı Metot

Tarihi metot, Dinler Tarihi'nin en temel metotlarından biridir. Dinlerin ortaya çıkış süreçleri, gelişim dönemleri, yok oluşları vb. gibi hususlar tarihsel veriler ışığında incelenir. Bu inceleme yapılırken de çoğunlukla karşılaştırma/mukayese metoduna başvurulur. Tarih ve karşılaştırma metodunun çoğunlukla birlikte kullanılması sebebiyle Dinler Tarihi'ne 'Karşılaştırmalı Dinler Tarihi' ismi de verilmektedir. Karşılaştırma eylemini dikey ve yatay olmak üzere iki kategoride ele alan bu bilim dalında; dikey karşılaştırma ile o din içerisindeki bir fenomen derinlemesine, çok boyutlu olarak incelenir. Yatay karşılaştırmada ise farklı dinlerde ortak olan fenomenler mercek altına alınarak fenomenlerin benzer, ortak ve farklı yönleri ortaya çıkarılmış olur (Adam, 2016, 20).

2.2. Fenomenolojik Metot

Fenomen kavramı, kelime anlamı itibarıyla 'görünen şey' anlamındadır. Buradan hareketle fenomenoloji ise görünen şeylerin sistemli bir şekilde ele alınmasını amaçlayan bilim dalıdır. Bu metot aracılığıyla dinlerin tarihsel süreçleri dikkate alınmaksızın öne çıkan dini olgular inceleme konusu yapılmaktadır. Böylelikle dinlerin ritüelleri, kutsal mekânları, kutsal şahısları, kutsiyet atfedilen eşyaları, kutsal zamanları gibi fenomenler üzerinden

araştırma yapılır ve bu fenomenler tanımlanır. Burada elde edilen verilerin ardından yukarıda işaret edilen karşılaştırma metoduna da başvurulurak çeşitli dinlerdeki fenomenler arasında bir mukayesede bulunulur (Küçük vd., 2020, 12-13).

2.3. Hermenötik Metot

Hermenötik kavramı yorumlama ve anlama metotları bilimini ifade etmektedir. Tarihi-karşılaştırma metodu ile elde edilen verilerin fenomenolojik metot ile kategorize edilip tanımlanmasının ardından hermenötik yöneme başvurulur. Bu şekilde fenomenlerin yorumlanması ve analiz edilmesi sağlanmış olur. Anlama ve yorumlama eylemi aşamasında zaman zaman Dinler Tarihi; Arkeoloji, Etnoloji, Psikoloji, Filoloji, Antropoloji, Sosyoloji, vb. gibi farklı bilim dallarının verilerinden de istifade etmektedir (Adam, 2016, 20-21; Gündüz, 2017, 215-216).

3. Araştırma Konuları

Dinler Tarihi, yeryüzünde mevcudu bulunan veya bulunmayan tüm dini inanışları belirli prensipler ve metotlar ışığında kendine araştırma konusu edinen bir bilim dalıdır. Bu bilim dalının inceleme konuları genel anlamda şu şekilde tasnif edilebilir:

- Dinin anlamı, mahiyeti ve fonksiyonu
- Dinlerin karakteristik özellikleri
- Dinlerin ortaya çıkışı ve gelişim evreleri
- Dinlerin temel doktrinleri
- Dinlerin kutsal metinleri
- Dinlerin ritüelleri
- Dinlerin kutsal mekanları
- Dinlerin kutsal ve yüce kabul edilen kişileri
- Dinlerin bayramları ve kutsal kabul edilen zamanları
- Dinlerin sembolleri
- Dinlerin kurumsal yapıları
- Dinlerin öte dünya anlayışları
- Dinlerin ahlak anlayışları
- Dinlerin mistisizm anlayışları
- Dinlerin kendi içerisindeki grupları
- Dinlerin diğer dinlerle olan münasebetleri
- Dinlerin diğer dinlerle benzer, ortak ve farklı yönleri
- Mitoloji
- Yeni dini hareketler
- Kadim dinler
- Dinler arası diyalog (Battal, 2018, 117; Gündüz, 2019, 5-7).

Türkiye’de son dönemlerdeki Dinler Tarihi çalışmalarının konu eğilimlerine bakıldığında Hristiyanlık ve hemen akabinde de Yahudilik çalışmalarının çoğunlukta olduğu görülmektedir. Bu hususun hem Kur’an’da hem de İslami literatürde bu iki dine sıklıkla işaret edilmesiyle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bununla beraber, Yahudilik ve Hristiyanlıkta çalışılması ve Türkçe literatüre kazandırılması gereken pek çok konu başlığının da olduğu belirtilmelidir. Bu iki dine dair çalışmaların yanı sıra metodolojik

çalışmalar, Hint dinleri, Çin ve Japon dinleri, geleneksel Türk dini ve halk inanışları, mukayeseli çalışmalar, Anadolu, Mısır ve Mezopotamya dinleri, Mecusilik, Afrika dinleri, yeni dini hareketler ve net bir kategoriye dahil edilemeyecek çalışma örnekleri de bulunmaktadır (İnan-Sürer, 2022, 6-7, 68).

4. Kurucu İsimler

Dinler Tarihi'nin tarihsel sürecine bakıldığında belirli figürlerin bu bilim dalının teşekkül sürecine yaptığı katkılarla kurucu isimler olarak öne çıktığı görülür. Bu çerçevede bakıldığında İslam medeniyetinde Birûni, İbn Hazm ve Şehristânî'nin; Batı'da Max Müller'in; Türkiye'de ise cumhuriyet sonrası döneme bakıldığında Annemarie Schimmel ile Hikmet Tanyu'nun kurucu figürler olduğu söylenebilir.

4.1. İslam Medeniyetinde Dinler Tarihi'nin Öne Çıkan İsimleri

Kur'an'da, hadislerde ve İslami literatürde diğer dinlere ilişkin verilerin yer alması, erken dönemlerden itibaren Müslümanları farklı dinleri araştırmaya sevk etmiştir. Dinler Tarihi bilim dalının tarihsel seyri konusunda da işaret edildiği üzere İslam medeniyeti içerisinde ilk aşamada yazılan eserler İslam'ı merkeze alan ve savunmacı nitelik taşıyan reddiye türü eserler olmuştur. İlerleyen süreçte ise günümüzdeki Dinler Tarihi çalışmalarına daha yakın bir görünüm arz eden, daha sistematik ve nispeten objektif bir karakterde olan Milel-Nihal, Fırak ve Diyânât türü eserler yazılmaya başlanmıştır. Bu türden eserler bağlamında öne çıkan üç isim ise Birûni, İbn Hazm ve Şehristânî olmuştur (Kurt-Aykıt, 2019, 23).

4.1.1. Birûni (ö. 1061?)

Birûni, Dinler Tarihi disiplininde öne çıkan figürlerden biridir. *el-Âsârü'l-bakiye 'ani'l-kurûni'l-haliye* ile *Tahkik-u ma li'l Hind* eserleri bu alanda başyapıt niteliği taşımaktadır. Yirmi sekiz yaşında iken kaleme aldığı *el-Âsârü'l-bakiye 'ani'l-kurûni'l-haliye* eserinde farklı toplumlar da kullanılan takvim sistemlerine, dini inançlara ve dini günlere dair bilgiler vermiştir. *Tahkik-u ma li'l Hind* çalışması ise dünyada Hindoloji alanına dair yazılan ilk ciddi eser olarak nitelendirilmektedir. Birûni bu çalışmasında Hint dinini, inanç biçimlerini, kültürünü ve medeniyetini incelemiştir. O, bu eserinde 'objektiflik' ilkesine bağlı kalmasının yanı sıra çeşitli noktalarda mukayeselerde bulunarak karşılaştırma metodolojisini de başarılı bir şekilde kullanmıştır (Tümer, 1992, 212-213; Günay, 2013, 86-103).

4.1.2. İbn Hazm (ö. 1064)

İbn Hazm, Dinler Tarihi'nde özellikle Yahudilik ve Hristiyanlığa dair değerlendirmeleri ile bilinmektedir. Bu bağlamda o, daha ziyade *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehva' ve'n-nihal* eseri ile tanınmaktadır. Bu eserinde o, diğer dinlerin yanı sıra İslam dininin içerisinde ortaya çıkan çeşitli mezhepleri tanıtmış ve değerlendirmiştir. Konu bağlamında bakıldığında Allah'ın varlığının ve alemin yaratılmış olduğunun delillendirilmesiyle başlayan eser; daha sonra Tevrat ve İncil eleştirileri ile çeşitli İslam mezheplerine dair konulara temas etmektedir (Yavuz, 1995, 215). Bunun yanı sıra İbn Hazm, reddiye geleneği içerisinde Yahudiler arasında karşılığı olan çeşitli eserler kaleme almıştır. Özellikle Tevrat'a ve Yahudiliğe yönelttiği eleştirilerle o, 'Biblical Criticism' olarak adlandırılan Kutsal Kitap tenkit geleneğinin öncüsü

olarak görülmektedir. Batı'da her ne kadar bu geleneğin öncüsü 17. yüzyılda yaşayan Spinoza (ö. 1677) kabul edilse de onun ortaya koyduğu birçok argümanın altı asır önce İbn Hazm tarafından belirtildiği de bir gerçektir (Meral, 2014, 70-81).

4.1.3. Şehristânî (ö. 1153)

Şehristânî, Dinler Tarihi'nde *el-Milel ve'n-nihal* adlı eseriyle öne çıkmaktadır. Bu eser, İslam geleneğinde diğer dinlere dair yazılan eserler içerisinde büyük oranda bağlı kalmaya çalıştığı objektiflik, deskriptiflik ilkeleri ve dinleri sistematik bir biçimde ele almasıyla öne çıkmaktadır. Eric Sharpe (ö. 2000) gibi Batılı bazı Dinler Tarihçilerine göre de mukayeseli dinler tarihi alanında verdiği bu özgün eser ile Şehristânî, alanın öncülerinden kabul edilmektedir (Harman, 2010, 467- 468; Gündüz, 2019, 20). *el-Milel ve'n-nihal*'in muhtevasına bakıldığında eserin mukaddime, giriş ve iki ana bölümden oluştuğu görülmektedir. İlk bölümde 'vahiy kaynaklı' olarak tanımlanan dinlere ve bu dinlerin içindeki gruplara; ikinci bölümde 'akıl kaynaklı' olarak nitelenen inanç gruplarına değinilmektedir (Harman, 2020, 58).

4.2. Batı'da Dinler Tarihi'nin Kurucu İsmi: Max Müller

Max Müller, 6 Aralık 1823'te Almanya'da doğmuştur. Üniversite hayatına klasik diller, Psikoloji ve Antropoloji okuyarak başlamıştır. Mitoloji ve Hindolojiyle beraber din ve dil tarihi üzerine yoğunlaşmıştır. Dil araştırmalarından Dinler Tarihi araştırmalarına yönelen Max Müller, Dinler Tarihi'nin kurucusu sayılmaktadır. Dinler Tarihi'nin teoloji, felsefe ve filolojiden ayrılarak kendine özgü metoduyla bağımsız bir disiplin olmasında rol oynamıştır. Dinler Tarihi için kullandığı 'religionswissenschaft' terimi, çevirdiği ve yazdığı eserler ile Dinler Tarihi'nin akademik bir kürsü olmasında öncü olmuştur. Bu eserler arasında *Karşılaştırmalı Mitoloji* ile *Dinlerin Esası ve Gelişmesine Ait Ders Notları* eserleri ve *Doğu'nun Kutsal Kitapları* adlı çeviri çalışmaları öne çıkmaktadır (Stone, 2005, 6234; Karataş, 2006, 40-42).

Müller sonrası döneme bakıldığında ise Batı'da Dinler Tarihi araştırmalarının ivme kazanarak devam ettiği görülmektedir. Bu bağlamda öne çıkan isimler arasında C. Petrus Tiele (ö. 1902), Herbert Spencer (ö. 1903), Emile Durkheim (ö. 1917), E. Burnett Tylor (ö. 1917), P. D. Chantepie de la Saussaye (ö. 1920), Nathan Söderblom (ö. 1931), Rudolf Otto (ö. 1937), Sigmund Freud (ö. 1939), James Frazer (ö. 1941), Gerardus van der Leeuw (ö. 1950), W. Brede Kristensen (ö. 1953), Joachim Wach (ö. 1955), Raffaele Pattezzoni (ö. 1959), Friedrich Heiler (ö. 1967), Mircea Eliade (ö. 1986), Ninian Smart (ö. 2001) zikredilebilir (Battal, 2018, 112; Kurt-Ayık, 2019, 21-23; Alıcı, 2017, 14).

4.3. Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurucu İsimleri: Annemarie Schimmel ve Hikmet Tanyu

Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde çeşitli kurumlarda Dinler Tarihi dersi farklı isimler tarafından verilmiştir. Ancak akademik anlamda ilk doktora ünvanını alan ve alana yeni doktorlar yetiştiren isim Annemarie Schimmel'in öğrencisi Hikmet Tanyu olmuştur. Türkiye'nin ilk ilahiyat fakültesi olan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Dinler Tarihi dersi 1954 yılından 1959'a kadar Schimmel tarafından verilmiştir. Bu süreçte Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş* isimli bir eser de yayımlamıştır. Schimmel danışmanlığında Türkiye'de ilk Dinler Tarihi doktoru ünvanını alan kişi *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak*

Yerleri adlı fenomenolojik çalışmasıyla Hikmet Tanyu olmuştur. Tanyu'nun öne çıkan çalışmalarından bazıları şu şekildedir: *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, *Yehova Şahitleri*, *Türklerin Dini Tarihçesi* (Adam, 2016, 27-30).

Hikmet Tanyu'nun yanı sıra doktora sonrası çalışmalarını Tanyu'yla beraber sürdüren Ekrem Sarıkçıoğlu ilk çekirdek Dinler Tarihçileri olarak nitelendirilmektedir. Zaman içerisinde Tanyu'nun yetiştirdiği birçok öğrenciyle beraber bir ekol oluşmaya başlamıştır. Bu minvalde öne çıkan ilk kuşak dinler tarihçilerinden bazı isimler şu şekildedir: Şaban Kuzgun, Harun Güngör, Abdurrahman Küçük, M. Süreyya Şahin, Osman Cilacı, Günay Tümer, Ömer Faruk Harman, Mehmet Aydın (Batuk, 2009, 84).

5. Temel Kaynaklar

Dinler Tarihi okumalarına başlayacak olan birinin başvuracağı temel kaynaklar Dinler Tarihi derslerinde kullanılmak üzere alanın uzmanları tarafından hazırlanan bilimsel kitaplardır. Bu kitapların bazıları şunlardır:

- Abdurrahman Küçük vd. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2020.
- Ali İsra Güngör (ed.). *Dinler Arası İlişkiler El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Ali Osman Kurt- Dursun Ali Aykıt. *Dinler Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 2019.
- Baki Adam (ed.). *Dinler Tarihi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Durmuş Arık- Ahmet Hikmet Eroğlu (ed.). *Halk İnanışları El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Ekrem Sarıkçıoğlu. *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002.
- Mahmut Aydın. *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi: Tarih, İnanç ve İbadet*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022.
- Mehmet Aydın. *Dinler Tarihine Giriş*. Konya: Literatürk Academia, 2017.
- Mustafa Alıcı- Süleyman Turan (ed.). *Dinler Tarihi I-II*. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018.
- Ramazan Adıbelli (ed.). *Dinler Tarihi*. İstanbul: Lisans Yayıncılık: 2023.
- Süleyman Turan- Emine Battal (ed.). *Yeni Dini Hareketler Ansiklopedisi*. İstanbul: Okur Akademi, 2020.
- Şinasi Gündüz (ed.). *Dünya Dinleri*. İstanbul: Milet Nihal Yayınları, 2019.

6. Dinler Tarihi'nde Lisansüstü Eğitim

Türkiye'de birçok üniversitede çoğunlukla Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde olmak üzere çeşitli enstitüler altında Dinler Tarihi'nde yüksek lisans ve doktora seviyesinde lisansüstü eğitim verilmektedir. Bazı üniversitelerde bağımsız bir bilim dalı olarak yapılanmakla beraber birçok üniversitede bu alan Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı çatısı altında yer almaktadır. Artan ilahiyat ve İslami ilimler fakültesi sayısına paralel olarak günden güne Dinler Tarihi alanındaki hocaların ve alana rağbet eden öğrencilerin sayısında da gözle görülür bir artış olduğunu söylemek mümkündür.

Dinler Tarihi'nde lisansüstü bir kariyer hedefleyen öğrencilerin henüz lisans aşamasındayken hem kendi üniversitesindeki hem de diğer üniversitelerdeki alan hocalarıyla tanışması ve kendine bir yol haritası çizmesi önemlidir. Lisans döneminden başlayarak branştaki uzman hocaların yönlendirmeleriyle alan okumalarının yapılmaya

başlanması öğrencinin lisansüstü alım sınavlarındaki başarısına katkı sağlayacak bir faktördür. Ayrıca lisansüstü branşlar arasında özellikle Dinler Tarihi disiplini iyi seviyede İngilizce bilmeyi gerektirmektedir. Bunun yanı sıra çalışılması planlanan dinin kaynak dilinin bilinmesi yapılacak çalışmaların niteliğini artıracaktır. Ayrıca öğrencilerin lisansüstü başvurularında talep edilen çeşitli sınav puanlarını lisans yıllarındayken alması, bu sürecin daha planlı bir şekilde yürütülmesi açısından önemlidir. Nitekim, Dinler Tarihi lisansüstü eğitim başvurularında üniversiteler arasında talep edilen şartlar değişiklik göstermekle beraber, genel olarak bakıldığında öğrencilerden ALES (Akademik Personel ve Lisansüstü Eğitimi Giriş Sınavı) puanı, yabancı dil puanı (YDS, YÖKDİL, e-YDS ve ÖSYM tarafından denkliği kabul edilen diğer çeşitli yabancı dil sınavları) istendiği görülmektedir. İlgili alanda lisansüstü eğitim düşünen öğrencilerin başvuru yapmayı düşündükleri üniversitenin enstitü web sayfalarında her yıl yayımlanan akademik takvimi ve güncel başvuru şartlarını kontrol etmesi gerekmektedir.

Lisansüstü öğrenci alım sınavlarında üniversiteler arasında etki oranları ve asgari puan sınırı değişmekle beraber lisans mezuniyet ortalaması, ALES ve yabancı dil puanı istenmektedir. Üniversitenin istediği asgari puan şartlarını sağlayan adaylar yazılı bilim sınavına ve sözlü mülakata girmeye hak kazanmaktadır. Yazılı bilim sınavı ve sözlü mülakatta da üniversitelerin uygulamaları farklılık göstermektedir. Bazı üniversiteler her iki sınavı da uygularken bazıları bunlardan birini tercih etmektedir.

Türkiye’de Dinler Tarihi yüksek lisans eğitim programının yönetmelikte azami süresi 2+1 olmak üzere 3 yıl olarak belirlenmiştir. Doktora programı ise 4+2 olmak üzere azami 6 yıldır. Dinler Tarihi’nde üniversitelerde okutulan ders içeriklerinde farklılıklar olmakla beraber hem yüksek lisans hem de doktora seviyesinde 1 yıl boyunca ders döneminde alana dair çeşitli dersler okutulmaktadır. Bu bağlamda okutulan yüksek lisans ve doktora derslerine örnek olarak şunlar sayılabilir:

- Dinler Tarihi Metodolojisi
- Yahudiliğe Giriş
- Hristiyan Mezhepleri Tarihi
- Hristiyanlığa Giriş
- Türk Dini Tarihi
- Din Fenomenolojisine Giriş
- Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an Karşılaştırmaları
- Dinlerarası İlişkiler ve Misyonerlik
- Karşılaştırmalı Dinler Tarihi
- Kutsal Metinler
- İbranice
- Çin Dinleri
- İran Dinleri
- Hristiyan-Müslüman İlişkiler Tarihi
- Dinler Tarihinin Öncüleri
- Hristiyanlıkta Yeni Dini Hareketler
- Din ve Mitoloji
- Katolik Hristiyanlık
- Evanjelik Dini Gruplar

- Yahudiliğin Esasları
- Doğu Hristiyanlığı
- Kilise Tarihi
- Mezopotamya Dinleri
- Eski Ahit Tetkikleri
- Yeni Ahit Tetkikleri
- Batı Hristiyan Manastır Geleneği
- Klasik Dinler Tarihi Metinleri
- Batıda Dinler Tarihi Çalışmaları
- Yahudi Mistisizmi
- Hristiyan Mistisizmi
- Kitab-ı Mukaddes Tetkikleri
- Midraş Literatürüne Giriş
- Kilise Babaları
- Hristiyanlık Tarihi ve Teolojisi
- Yahudilik Tarihi ve Teolojisi
- İslam Geleneğinde Dinler Tarihi Çalışmaları
- Anadolu Dinleri
- Gnostisizm ve Gnostik Dinler
- Modern Dönemde Yahudilik
- Antropoloji ve Halk İnançları
- Hint Kökenli Dinler
- Dünya Dinleri ve Mistisizm
- Kutsal Metin İncelemesi: Semitik Kökenli Dinler
- Halk İnançları: Eski Türk ve Anadolu İnançlarının Günümüze Yansımaları
- Din Antropolojisi
- Dinlerde Misyonerlik Faaliyetleri
- Dinlerde Okült Bilgileri
- Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim'de Peygamber Okumaları
- Doğu ve Batı Kiliseleri
- Cumhuriyet Dönemi Dinler Tarihi Çalışmaları
- Rus Ortodoks Kilisesi
- Günümüz Yahudi Mezhepleri gibi farklı inanç gruplarına dair birçok ders okutulmaktadır.³

³ Dinler Tarihi disipliniinde okutulan çeşitli lisansüstü derslere dair detaylı bilgi için bk. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Plani.aspx?bno=3550&bot=1107; Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Plani.aspx?bno=3549&bot=763; Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans <https://meobs.marmara.edu.tr/ProgramTanitim/sosyal-bilimler-enstitusu/dinler-tarihi-tezli-yuksekk-lisans-2-yillik-turkce-856-648-0>; Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, <https://meobs.marmara.edu.tr/ProgramTanitim/sosyal-bilimler-enstitusu/felsefe-ve-din-bilimleri-felsefe-ve-din-bilimleri-4-yillik-turkce-598-506-0>; Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, <http://bilgipaketi.uludag.edu.tr/Programlar/Detay/805?AyID=30>; İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, [https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=2230&birim=felsefe_ve_din_bilimleri_doktora_programi_\(orgun_ogretim\)&yil=2023](https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=2230&birim=felsefe_ve_din_bilimleri_doktora_programi_(orgun_ogretim)&yil=2023); İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=20661&birim=dinler_tarihi_tezli_yuksekk_lisans_program

Tezli yüksek lisans ve doktora programlarından mezun olmak için öğrencilerin yukarıda da örnekleri verildiği gibi enstitülerince belirlenen çeşitli dersleri başarıyla bitirmeleri gerekmektedir. Ders dönemini tamamlayan öğrencilerin mezun olabilmesi için kendilerine YÖK tarafından tanınan süre zarfında belirlediği tez konusunu savunmaları beklenmektedir. Yüksek lisansını bitiren mezunlara ‘bilim uzmanı’; doktorasını bitirenlere ise ‘doktor’ ünvanı verilmektedir.

7. Dinler Tarihi’nde Yayın Yapan Akademik Dergiler

7.1. Türkiye’deki Dergiler

Türkiye’de Dinler Tarihi uzmanlarının yazdığı makaleler çeşitli ilahiyat fakülte dergileri, sosyal bilimler enstitü dergileri ya da bağımsız kurumlarca çıkarılan dergilerde yayımlanmaktadır. Bununla beraber makale dağılımına bakıldığında *Dini Araştırmalar*⁴ ve *Milel Nihâl*⁵ dergilerinin ön plana çıktığı söylenebilir. Dinler Tarihi araştırma konularını merkeze alan güncel tek dergi ise 2019 yılında yayım hayatına başlayan *Oksident Dergisi*⁶’dir.

Resim 1. Oksident dergisinden bir görünüm

i_(orgun_ogretim)&yil=2023; Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, <https://bologna2.erdogan.edu.tr/tr/programlar/5369?programId=1277>; Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, <https://lisansustu.omu.edu.tr/tr/akademik/anabilim-dallari-ve-programlar/felsefe-ve-din-bilimleri-ana-bilim-dali/Felsefe%20ve%20Din%20Bilimleri.pdf>; Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, https://debs.deu.edu.tr/ders-katalog/2021-2022/tr/bolum_9124_tr.html; Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, https://debs.deu.edu.tr/ders-katalog/2021-2022/tr/bolum_1463_tr.html; Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, <https://sis.sdu.edu.tr/oibs/bologna/index.aspx?lang=tr&curOp=showPac&curUnit=2&curSunit=62#>; Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, <https://obs.aybu.edu.tr/oibs/bologna/index.aspx?lang=tr&curOp=showPac&curUnit=52&curSunit=15572#>; Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, <https://obs.aybu.edu.tr/oibs/bologna/index.aspx?lang=tr&curOp=showPac&curUnit=52&curSunit=15769#>.

⁴ Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/da>

⁵ Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/milel>

⁶ Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oksident>

Oksident Dergisi, web sitesinde yayın amacını şu şekilde anlatmaktadır:

Türkiye'de Yahudilik, Hristiyanlık ve Batı Araştırmaları üzerine uzmanlığı olan akademisyenlerin yayınlarını buluşturan bir platform/dergi olması amaçlanmaktadır. Dergi ilgili konularda yapılan akademik çalışmalara yer verecektir. Ayrıca, Oryantalist çalışmaların değerlendirildiği bir dergi olması amaçlanmaktadır. Ancak bunu yaparken, Oryantalist çalışmaları tamamen reddedip ötekileştiren bir yaklaşım değil, bu çalışmaların yanlış yanlarını eleştirirken, doğrularını takdir edecek bir bakış açısı benimsenmiştir (Oksident, 20 Eylül 2023).

Oksident Dergisi, kapsam bakımından başlıca konularını şöyle sıralamaktadır:

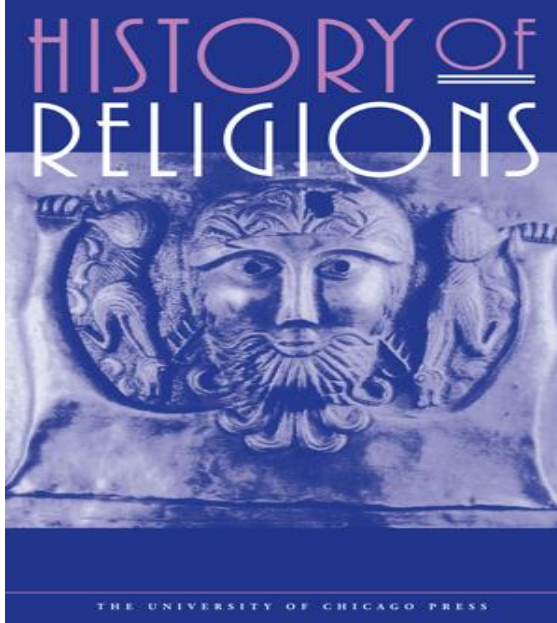
- Yahudiliğin tarihi, inançları, ibadetleri ve toplumsal boyutu hakkındaki çalışmalar
- Hristiyanlığın tarihi, inançları, ibadetleri ve toplumsal boyutu hakkındaki çalışmalar
- Müslüman-Hristiyan ilişkileri, Müslüman-Yahudi ilişkileri, Hristiyan-Yahudi ilişkileri
- Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler arasındaki polemikler
- Avrupa ve Amerika üzerine yapılan araştırmalar
- Oryantalist çalışmaların değerlendirilmesi
- Batıda din-toplum, din-siyaset ilişkisine ait çalışmalar (Oksident, 20 Eylül 2023).

7.2. Yabancı Dergiler

Yurtdışında Dinler Tarihi alanında yayım yapan dergilere örnek olarak şunlar sayılabilir:

- *History of Religions*- University of Chicago Press Journal⁷

Resim 2. History of Religions dergisinden bir görünüm

⁷ Bk. <https://www.journals.uchicago.edu/toc/hr/current>

- Journal of Religious History- Religious History Association⁸
- Journal of World Christianity- Penn State University Press⁹
- Nvmen-Brill¹⁰

8. Diğer İlahiyat Bölümleriyle İlişkisi

Dinler Tarihi, ilahiyat disiplinleri içerisindeki birçok alanla yakın ilişki içerisinde. Bu alanlar arasında en çok öne çıkanları ise; Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi, Din Felsefesi, Kelâm, Tefsir ve İslam Tarihi'dir. Aşağıda bu alanlarla Dinler Tarihi'nin ilişkisine dair kısaca bilgi verilecektir.

Din Sosyolojisi, din ve toplumun birbiriyle ilişkisini ve bu ilişkiden doğan toplumsal olayları inceleme konusu etmektedir. Bu bilim dalı neredeyse bütün dinlerde bulunan ibadet, ayin, dua, kurban gibi fenomenlerin sosyal tezahürlerini ele almaktadır. Dinler Tarihi ile Din Sosyolojisi çalışma konuları bakımından benzerlik göstermekle beraber, Din Sosyolojisi bu konuları ele alış bakımından Dinler Tarihi'nden farklılaşmaktadır. Dinler Tarihi, Din Sosyolojisi'ne dinin toplumsal yönlerini inceleyebilecek veri sağlamaktadır. Din Sosyolojisi de dini fenomenlerin daha iyi anlaşılmasında Dinler Tarihi'ne yardımcı olmaktadır (Aydın, 2012, 23-24).

Din Psikolojisi, insanın dini hayatının çeşitli yönlerini psikolojik açıdan incelemektedir. Dua, ibadet, hidayet, tövbe, dinden çıkma gibi dini tecrübeler Din Psikolojisi'nin konularındandır. Din Psikolojisi dini fenomenlerle ilgili bilgileri Dinler Tarihi'nden alıp, onları psikoloji bağlamında incelemektedir. Dinler Tarihi de Din Psikolojisi sayesinde fenomenlerin insan üzerindeki etkisini daha iyi anlama imkanına sahip olmaktadır (Aydın, 2012, 24).

Din Felsefesi, dini felsefi açıdan incelemektedir. Bu bilim dalı; Tanrı inancı, dini inanç ve hükümlerin geçerliliği gibi konuları ele almaktadır. Din Felsefesi'ni Dinler Tarihi'nden ayırt eden en temel özelliği hüküm vermesidir. Bu hükmü verirken kullanılacak bilgiler deskriptiflik ilkesini benimseyen Dinler Tarihi'nden edinilir (Küçük vd., 2020, 14).

Kelâm, İslam dininde imana dair konuları belirli bir metodoloji çerçevesinde ele alan bir bilim dalıdır. Bunun yanı sıra inanca dair meseleleri açıklama ve çeşitli argümanlarla ispat etme gayesi gütmektedir. Bu yönüyle bu bilim dalı Dinler Tarihi'nden farklı olarak savunmacı (apolojetik) ve reddiyeci bir niteliğe sahiptir. Bunun yanı sıra Kelâm, tarih boyunca farklı din mensuplarının İslam'a yönelttiği çeşitli sorulara da sistematik bir metodoloji çerçevesinde cevaplar üretmiştir. Bu gibi hususlarda Dinler Tarihi, Kelâm sahasına diğer dinlerin teolojisine dair bilgi sunarak katkıda bulunmaktadır.

Tefsir bilim dalı çeşitli ilkeler ve metotlar ışığında Kur'an ayetlerinin açıklanması ve yorumlanmasını gaye edinmektedir. Bu yorumlama faaliyetinde ayetlerin nüzul sebepleri ve tarihsel ortam da göz önünde bulundurulmuş faktörlerdendir. Kur'an'da Yahudilik ve Hristiyanlık gibi diğer dinlere dair atıfların çokça olması bu bilim dalının Dinler Tarihi'nden istifade etmesini gerekli kılmaktadır. Dinler Tarihi'nin sağladığı bilgiler ışığında bu minvaldeki ayetlerin bağlamı daha net bir şekilde anlaşılabilir. Tefsir biliminin

⁸ Bk. <https://onlinelibrary.wiley.com/journal/14679809>

⁹ Bk. https://www.psupress.org/Journals/jnls_JOWC.html

¹⁰ Bk. <https://brill.com/view/journals/nu/nu-overview.xml?contents=journaltoc>

ortaya koyduğu yorumlar da Dinler Tarihi'ne diğer dinlerin teolojik eserleri ve kutsal kitap açıklamaları ile mukayese yapma imkânı sunması bakımından kıymetlidir.

İslam Tarihi; İslam'ın ortaya çıkışı, gelişme evreleri ve bu süreçlerde cereyan eden çeşitli olayları belirli bir metodoloji çerçevesinde ele almaktadır. Kur'an'da, hadislerde ve İslami literatürde diğer dinlere dair söylemlerin yer almasının yanı sıra genişleyen İslam coğrafyasıyla beraber diğer dinlerle temas artmıştır. Bu sebeple İslam Tarihi'nin daha doğru bir şekilde anlaşılması için diğer dinlere dair bilgiye ihtiyaç vardır. Bu bağlamda İslam'ın tarihsel sürecinin anlaşılmasında Dinler Tarihi İslam Tarihi'ne veri sağlamaktadır.

9. İlahiyat Dışındaki Disiplinlerle İlişkisi

Dinler Tarihi, ilahiyat disiplinleriyle olduğu kadar ilahiyat sahasının dışındaki alanlarla da yakından ilişkilidir. Bu bağlamda öne çıkan alanlardan bazıları şu şekildedir: Tarih, Coğrafya, Arkeoloji, Antropoloji, Sosyoloji, Psikoloji, Felsefe, Filoloji, Sanat Tarihi ve Turizm. Bu alanlardan Sosyoloji, Psikoloji ve Felsefe alanlarına yukarıda Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi ve Din Felsefesi bölümlerinde genel anlamda temas edildiği için aşağıda ayrıca yer verilmeyecektir.

Tarih, toplumları ve medeniyetleri araştırma konusu edinen ve toplumları etkileyen olayları, bu olayların sebep sonuç ilişkileri çerçevesinde yer ve zaman belirterek inceleyen bir bilim dalıdır. Tarih, Dinler Tarihi'ne sağladığı dokümanlarla kaynaklık teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra dinlerin doğuşu, gelişim evreleri gibi tarihsel süreçleri ve öne çıkan fenomenlerini tarihsel bağlamıyla inceleme imkânı sunmaktadır. Ancak dini olgular yalnızca tarihsel gerçekliklerden ibaret değildir. Bu sebeple Dinler Tarihçileri tarihsel dokümanlara ilave olarak daha bütüncül bir yaklaşım ortaya koyabilmek için çeşitli kaynaklara ve metotlara da başvurmaktadır (Aydın, 2012, 21).

Coğrafya, dünyadaki fizikî ve beşerî etmenlerin yayılışı, dağılışı ve birbirleriyle etkileşimini bir mekân bağlamında ele alan bir bilim dalıdır (Göney, 22 Eylül 2023). Dinler Tarihi'ne; dinler coğrafyasına ilişkin bilgi sunan bu disiplin, dinlerin demografik dağılımı ve yoğunlukları, tarihsel süreç içerisindeki yerleşim bölgeleri ve bunların arkasındaki muhtemel etmenler vb. gibi veriler sunması bakımından önemlidir.

Arkeoloji, 'eskinin bilimi' olarak nitelendirilen, geçmişte yaşamış medeniyetlere ait somut kalıntıları tanımlama, tasnif etme ve bunlardan hareketle yorumlama faaliyeti gerçekleştiren bir bilim dalıdır (Fidan, 22 Eylül 2023). Arkeoloji, geçmişe dair bütüncül bir yorum faaliyeti ortaya koyabilmek için diğer disiplinlerin verilerinden de yararlanmaktadır. Bu yönüyle interdisipliner araştırmalar bu bilim dalı için önemlidir. Bu disiplin, Dinler Tarihi'nin inanç gruplarına dair sağladığı verileri elde edilen kalıntıları anlamlandırırken kullanmaktadır. Arkeoloji de geçmişte yaşayan toplulukların dini yaşantısına ilişkin sunduğu verilerle Dinler Tarihi'ne katkı sağlamaktadır. Dinler Tarihi çalışmalarında Türkiye'de görece yeni bir alan sayılan Din Arkeolojisi de iki alanın birbiriyle ilişkisini ortaya koymaktadır. Türkiye'nin geçmişte birçok medeniyete ev sahipliği yapan bir coğrafyada bulunması Din Arkeolojisi araştırmalarının önemini artırmaktadır. Bu bağlamda son dönemlerde Göbeklitepe kazılarında elde edilen arkeolojik verilerden istifade ederek Dinler Tarihçilerin yaptığı bilimsel çalışmalar da Din Arkeolojisi alanına örneklik teşkil etmektedir.

Antropoloji, 'insan bilimi' olarak nitelendirilen ve insanı hem fiziksel hem de toplumsal açıdan bütüncül bir yaklaşımla inceleyen bir bilim dalıdır. İnsanın ne zaman ortaya çıktığı,

toplumlar ve kültürler arasındaki benzerlikler ve farklılıkları oluşturan etmenler bu disiplinin çalışma konularındandır (Gürsoy, 22 Eylül 2023). Din de hem bireyi hem de toplumları şekillendiren temel faktörlerden olması sebebiyle Dinler Tarihi, Antropoloji sahası için önemli veri kaynaklarından biridir. Bu çerçevede Türkiye’de görece yeni bir alan olan Din Antropolojisi, Antropoloji ve Dinler Tarihi gibi bilim dallarının interdisipliner bir biçimde araştırmalar yapmasına olanak sağlamaktadır.

Filoloji kavramı Türkçede ‘dil bilimi’ anlamına gelmektedir. Bu bilim dalında dil, araştırma nesnesi olarak ele alınmaktadır. Din araştırmalarında da dil en temel araçlardan birini ifade etmektedir. Özellikle inanç gruplarına ait dini literatürün ve dini fenomenlerin anlaşılmasında Filoloji bilimi Dinler Tarihi’ne önemli veriler sağlamaktadır. Bunun yanı sıra dil vasıtasıyla araştırılan topluluğa ve kültüre dair çeşitli bilgiler edinilmesi mümkündür. Bu yönüyle Filoloji, Dinler Tarihi’nin sıklıkla başvurduğu alanlardan biridir.

Sanat Tarihi, Tarih biliminin içerisindeki branşlardan biri olup, tarihsel süreçte ortaya konan maddi kültür çerçevesine giren unsurları belirli bir metodolojiyle inceleyip tasnif eden ve anlamlandırmaya çalışan bir disiplindir. Çeşitli medeniyetlerin dini kültür mirasının Sanat Tarihi’nin araştırma konularından biri olması, Sanat Tarihçilerin Dinler Tarihi’nin verilerine müracaat etmelerini gerektirmektedir. Dinler Tarihi de Sanat Tarihi’nin incelediği ve yorumladığı malzemelerden araştırdığı dine dair detaylı bilgi sahibi olabilmektedir.

Turizm, dinlere ve medeniyetlere ait mekanları kendine konu edinmesi bakımından Dinler Tarihi bilim dalıyla ortak bir payda oluşturmaktadır. Türkiye’nin birçok antik medeniyete ev sahipliği yapması, bu iki saha için zengin bir kaynak sağlamaktadır. Dinler Tarihi bilgisi, bu mekanların yerli ve yabancı turistlere doğru tanıtılması bakımından önemlidir. Bu çerçevede çeşitli dinler için önem arz eden mekanları kapsayan ‘inanç turizmi’ sahası iki alanın kesişimini ifade etmekte olup, bu alanda da ülkemizde çeşitli çalışmalar yürütülmektedir.

10. Türkiye Dışında Dinler Tarihi Bilim Dalı

Dinin akademik olarak incelenmesini hedefleyen *Uluslararası Dinler Tarihi Derneği* (IAHR) 1950 yılında kurulmuştur. Bu dernek hem ulusal hem de bölgesel üyelerden ve bağlı dernek ve topluluklardan oluşan uluslararası bir kuruluştur. IAHR, 1949 yılında UNESCO himayesinde kurulan *Conseil International de la Philosophie et des Sciences Humaines*’in (Uluslararası Felsefe ve İnsani Çalışmalar Konseyi) (CIPSH) bir üyesidir (IAHR, 23 Eylül 2023).

IAHR’nin amacı, dinin tarihsel, sosyal ve karşılaştırmalı olarak incelenmesine katkıda bulunan tüm akademisyenlerin, kurum ve kuruluşların faaliyetlerini teşvik etmektir. IAHR, geçmişte ve günümüzde dinin eleştirel, analitik ve kültürler arası incelenmesini hedefleyen önde gelen kuruluşlardan biridir (IAHR, 23 Eylül 2023).

IAHR her beş yılda bir dünya kongresi düzenlemektedir. Ayrıca beş yıllık dönemler boyunca bölgesel ve özel konferanslara da sponsor olmakta; kongre ve konferanslarını dünyanın mümkün olduğunca çok yerinde düzenleme geleneğini sürdürmektedir. Böylelikle, IAHR’ye bağlı kuruluşların çalışmaları desteklenmekte ve akademisyenler arasında uluslararası iş birliği teşvik edilmiş olmaktadır. Kuruluşundan bu yana IAHR,

derneğin uluslararası karakterini ve kapsamını yansıtan elliden fazla ulusal ve bölgesel üye dernek ve bağlı topluluğa ulaşmıştır¹¹ (IAHR, 23 Eylül 2023).

IAHR'ye üye olan dernekler arasında EASR (Avrupa Dinler Tarihi Derneği) bulunmaktadır. EASR'nin amacı Avrupa'da yaşayan ya da araştırmaları Avrupa ile ilgili olan akademisyenlerin uluslararası iş birliği yapmasını sağlayarak dinlerin akademik olarak incelenmesidir (EASR, 23 Eylül 2023).

Türkiye Dinler Tarihi akademisyenlerinin oluşturduğu *Türkiye Dinler Tarihi Derneği* de IAHR üyesidir. Bu dernek 1993 yılında Prof. Dr. Abdurrahman Küçük öncülüğünde Ankara'da kurulmuştur. Derneğin 2001 yılında düzenlediği “2000. Yılında Hristiyanlık: Dünü, Bugünü ve Geleceği” isimli sempozyuma IAHR başkanı Prof. Dr. Peter Antes de katılmıştır. *Türkiye Dinler Tarihi Derneği*'nin çalışmalarını taktir etmiş ve IAHR'ye üye olmasını istemiştir. Bunun üzerine dernek 2003 yılında IAHR üyesi olmuştur. Ayrıca 2004 yılında EASR'ye de üye olmuştur (Küçük vd., 2020, 21-22). *Türkiye Dinler Tarihi Derneği*'nin amacı kendi web sitesinde şu şekilde belirtilmiştir:

Türkiye'de Dinler Tarihi kültürünün ve düşüncesinin gelişmesine, anlaşılmasına ve yaygınlaşmasına ortam hazırlamak, akademik bir ciddiyet ve sorumluluk içerisinde faaliyet ve neşriyatta bulunmak, Türk Dinler Tarihçileri arasında birlik, beraberlik ve dayanışmayı sağlamak olarak belirlenmiştir. Dernek bu amaçları gerçekleştirmek için şu çalışmaları yapar: Dinler Tarihi alanında araştırmalar yapmak; yakın disiplin ve bilim dallarına ilişkin kurumlarla amaçlarının öngördüğü doğrultuda işbirliğinde bulunmak; bilimsel nitelikte kongre, sempozyum, seminer, konferans düzenlemek ya da benzeri faaliyetlerde bulunmak; Dinler Tarihçilerinin meslekleriyle ilgili problemlerine çözüm bulmalarına yardımcı olmak; ülkemizde Dinler Tarihi düşüncesinin ve anlayışının etkili ve yaygın bir hüviyet kazanması amacıyla yayınlarda bulunmak (TAHR, 23 Eylül 2023).

Bu bilgiler ışığında Dinler Tarihi disiplininin hem yurt içinde hem de yurt dışında alana dair çalışmaları destekleyen çeşitli kurum ve kuruluşlara sahip olduğu görülmektedir. Bu kurumsallaşma, yapılacak faaliyetlerin daha geniş kitlelere duyurulması ve araştırmaların çok yönlülüğü açısından önemlidir.

Hatırlayalım

- Dinler Tarihi'nin akademik bir disiplin oluşu Batı'da 19. yüzyılda Max Müller ile başlatılmaktadır.
- Dinler Tarihi'nin İslam medeniyeti içerisinde öne çıkan figürleri Birûni, İbn Hazm ve Şehristân'dır.
- Dinler Tarihi'nin Türkiye'de akademik anlamda öne çıkan öncüleri Annemarie Schimmel ve onun yetiştirdiği Türkiye'nin ilk Dinler Tarihi doktoru ünvanına sahip olan Hikmet Tanyu'dur. Hikmet Tanyu birçok öğrencisiyle Türkiye'de bu disiplinin ilk kuşak Dinler Tarihçilerini yetiştirmiştir.
- Dinler Tarihi deskriptiflik ve objektiflik ilkelerini benimsemektedir. Başvurduğu metotlar arasında öne çıkanları tarihi-karşılaştırmalı, fenomenolojik ve hermenötik metottur.

¹¹ Ayrıca Bk. Mustafa Alıcı, *Din Bilimlerinde Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 192-233.

- Dinler Tarihi hem ilahiyat içindeki hem de ilahiyat dışındaki disiplinler için önemli bir alan olup, birçok alanla interdisipliner araştırmalara olanak sağlayan bir bilim dalıdır.

Tavsiye Edilen Kitaplar

- Abdurrahman Küçük. *Ermeni Kilisesi ve Türkler*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2009.
- Ahmet Güç. *Dinlerde Mabet ve İbadet*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Ahmet Hikmet Eroğlu. *Ökümenizm ve Fener Patrikhanesi*. Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005.
- Ali İhsan Yitik. *Doğu Dinleri*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2014.
- Ali İsra Güngör. *Cizvitler ve Katolik Kilisesindeki Yeri*. Ankara: Avrasya-Bir Vakfı Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM), 2002.
- Ali Osman Kurt. *Erken Dönem Yahudi Tarihi (Yahudiliğin Mimarı Ezra)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.
- Ali Rafet Özkan. *Fundamentalist Hristiyanlık: Yedinci Gün Adventizmi*. Ankara: Alperen Yayınları, 2002.
- Asife Ünal. *Kutsal Metinlerine Göre Çin Dinlerinde Kadın*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2018.
- Azize Uygun. *Hristiyanlık'ta Kutsal Nesneler (Relikler)*. Ankara: EskiYeni Yayınları, 2021.
- Baki Adam. *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2018.
- Bekir Zakir Çoban. *Geçmişten Günümüze Papalık*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2009.
- Bilal Baş. *Çölü Fethetmek Geç Antikçağ'da Mısır Manastırları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015.
- Bilal Toprak. *Din Arkeolojisi ve Göbekli Tepe: Disiplinlerarası Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: Milet Nihal Yayınları, 2020.
- Bülent Şenay. *İlk Râfîzî Hristiyan Kilisesi Markûnîlik*. İstanbul: Verka Yayınları, 2003.
- Canan Seyfeli. *Ermeni Kilisesi'nde Sakramentler*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2015.
- Cemil Kutlutürk. *Hinduizm'de Avatar İnancı*. Ankara: Otto, 2018.
- Cengiz Batuk. *Assisili Francis ve Hristiyan Mistisizmi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Durmuş Arık. *Buhara Yahudileri*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- Dursun Ali Aykıt. *Hristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo*. İstanbul: Kitabevi, 2011.
- Ekrem Sarıkçıoğlu. *Hız. İsa Hayatı ve Mesajı*. Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Eldar Hasanov. *Nuh Kanunları ve Nuhilik*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Elif Tokay. *Nazianzuslu Grigoriyus ve Kutsal Ruh'un Tanrılığı Meselesi*. Ankara: EskiYeni Yayınları, 2021.
- Faruk Sancar-Süleyman Turan (ed.). *Nedenleri ve Niçinleriyle Yeni Dini Hareketler*. İstanbul: Okur Akademi, 2018.
- Fuat Aydın. *Pavlus Hristiyanlığına Giriş*. Ankara: EskiYeni Yayınları, 2011.
- Günay Tümer. *Hristiyanlıkta ve İslamda Hz. Meryem*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Hakan Olgun. *Sekülerliğin Teolojik Kurgusu: Protestanlık*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Halil Temiztürk. *Hristiyan Mistisizmine Giriş*. Ankara: EskiYeni Yayınları, 2021.
- Hans-Joachim Schoeps. *Yahudi Hristiyanlığı*. çev. Ekrem Sarıkçıoğlu. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2012.

- Harun Güngör-Mustafa Argunşah. *Gagauz Türkleri: Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı*. Ankara, 1991.
- İsmail Taşpınar. *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik'te Ahiret İnancı*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Kadir Albayrak. *Keldanîler ve Nasturîler*. Vadi Yayınları, 1997.
- Kemal Polat. *Katolik Hristiyanlık'ta Azizlik ve Azizler*. Erzurum: Salkımsöğüt, 2008.
- Kürşat Demirci. *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.
- Mahmut Aydın. *Hiz. İsa'ya Ne Oldu?* Ankara: Otto, 2017.
- Mehmet Alıcı. *Kadim İran'da Din: Mecusi Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi*. İstanbul: MilelNihal Yayınları, 2021.
- Mehmet Aydın. *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Mehmet Katar. *Mesih İsa'nın Son Gün Azizleri: Mormonlar*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2017.
- Mircea Eliade. *Kutsal ve Kutsal-Dışı: Dinin Doğası*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Muhammet Tarakçı. *St. Thomas Aquinas*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Mustafa Alıcı. *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Mustafa Bıyık. *Presbiteriyenlik ve Türk Presbiteryenler*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Mustafa Erdem. *Hazreti Adem (İlk İnsan)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Mustafa Ünal. *Dinlerde Kutsal Zamanlar*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.
- Münir Yıldırım. *Çevre ve Din: Kutsalın Tabiatındaki Formları*. Adana: Karahan Kitabevi Yayınları, 2016.
- Nermin Öztürk. *Budizm'de Hristiyanlık'ta ve İslam'da Bakire Doğum- Fenomenolojik Bir Yaklaşım*. Konya: Literatürk Academia, 2020.
- Nihat Durak. *Süryani Ortodoks Kilisesi'nde İbadet*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Ömer Faruk Araz. *Yahudilikte Tefsir Geleneği*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
- Ramazan Adıbelli. *Mircea Eliade ve Din: Dinler Tarihinde Felsefe ve Metodoloji*. İstanbul: DBY Yayınları, 2021.
- Richard Elliott Friedman. *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?* çev. Muhammet Tarakçı. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005.
- Salih İnci. *Heybeliada Ruhban Okulu*. İstanbul: Yedirenk, 2010.
- Salime Leyla Gürkan. *Yahudilik*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Şaban Kuzgun. *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2008.
- Şevket Özcan. *Dini Tecrübeyi Anlamak: Ninian Smart ve Din Fenomenolojisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.
- Şinasi Gündüz. *Hristiyanlık*. İstanbul: İsam Yayınları, 5. Basım, 2015.
- Timothy Ware. *Ortodoks Kilisesi Doğu Hristiyanlığına Giriş*. çev. Mehmet Katar, Arif Gören. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2020.
- Tolga Savaş Altinel. *İsrailoğulları'nın Kutsal Soyu Kohenler*. İstanbul: MilelNihal Yayınları, 2021.
- Yasin Meral. *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*. İstanbul: MilelNihal Yayınları, 2021.
- Zafer Duygu. *İsa, Pavlus, İnciller*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2019.

Tavsiye Edilen Filmler

Seven Years in Tibet (1997)
 The Passion of the Christ (2004)
 The Da Vinci Code (2006)
 Angels and Demons (2009)
 PK (2014)
 Son of God (2014)
 Inferno (2016)
 The Story of God with Morgan Freeman (2016)
 Paul, Apostle of Christ (2018)
 The Two Popes (2019)

Kaynakça

- Adam, Baki. “Dinler Tarihi Bilimi”. *Dinler Tarihi El Kitabı*. ed. Baki Adam. 19-32. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Alıcı, Mustafa. *Din Bilimlerinde Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.
- Alıcı, Mustafa. *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Arslan, Hatice. “Bir Disiplin Olarak Dinler Tarihi”. *Dinler Tarihi*. ed. Ramazan Adıbelli. 1-17. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2023.
- AÜ, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “Ankara Üniversitesi Bologna Bilgi Sistemi”. Erişim 19 Eylül 2023. http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Plani.aspx?bno=3550&bot=1107
- AÜ, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “Ankara Üniversitesi Bologna Bilgi Sistemi”. Erişim 19 Eylül 2023. http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Plani.aspx?bno=3549&bot=763
- AYBÜ, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “Felsefe ve Din Bilimleri Tezli Yüksek Lisans Programı Bilgileri”. Erişim 19 Eylül 2023. <https://obs.aybu.edu.tr/oibs/bologna/index.aspx?lang=tr&curOp=showPac&curUnit=52&curSunit=15572#>
- AYBÜ, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “Felsefe ve Din Bilimleri Doktora Programı Bilgileri”. Erişim 19 Eylül 2023. <https://obs.aybu.edu.tr/oibs/bologna/index.aspx?lang=tr&curOp=showPac&curUnit=52&curSunit=15769#>
- Aydın, Mehmet. *Dinler Tarihine Giriş*. Konya: Literatürk, 2012.
- Battal, Emine. “Dinler Tarihi”. *İlahiyat Atlası*. ed. Bayramali Nazıroğlu vd. 109-122. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Batuk, Cengiz. “Türkiye’de Dinler Tarihi Çalışmalarının Tarihsel Seyri”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/4 (Ağustos 2009), 70-97.
- Brill. “Nvmen”. Erişim 21 Eylül 2023. <https://brill.com/view/journals/nu/nu-overview.xml?contents=journaltoc>
- BUÜ, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “Bilgi Paketi - Ders Kataloğu”. Erişim 19 Eylül 2023. <http://bilgipaketi.uludag.edu.tr/Programlar/Detay/805?AyID=30>

- DA, Dini Araştırmalar Dergisi. “Dini Araştırmalar”. Erişim 4 Ekim 2023.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/da>
- DEÜ, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “Bilgi Paketi Ders Kataloğu”. Erişim 19 Eylül 2023. https://debis.deu.edu.tr/ders-katalog/2021-2022/tr/bolum_9124_tr.html
- DEÜ, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “Bilgi Paketi Ders Kataloğu”. Erişim 19 Eylül 2023. https://debis.deu.edu.tr/ders-katalog/2021-2022/tr/bolum_1463_tr.html
- EASR, European Association for the Study of Religions. “About”. Erişim 23 Eylül 2023.
<https://www.easr.eu>
- Fidan, Erkan. “Arkeoloji”. *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. Erişim 22 Eylül 2023.
<https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/arkeoloji>
- Göney, Süha. “Coğrafya”. *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. Erişim 22 Eylül 2023.
<https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/cografya>
- Günay, Nasuh. “Bîrûnî’nin Dinler Tarihi’ne Katkısı”. *Milel ve Nihal* 10 (2013), 85-110.
- Gündüz, Şinasi. “Giriş”. *Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz. 14-24. İstanbul: Milel Nihal Yayınları, 2019.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. İstanbul: Vadi Yayınları, 2017.
- Gürsoy, Akile. “Antropoloji”. *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. Erişim 22 Eylül 2023.
<https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/antropoloji>
- Harman, Ömer Faruk. “el-Milel ve’n-nihal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/58-60. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Harman, Ömer Faruk. “Şehristânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/467-468. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- IAHR, International Association for the History of Religions. “What is the IAHR?”. Erişim 23 Eylül 2023. <https://www.iahrweb.org/about.php>
- İnan, Rukiye Aysun-Sürer, Hayriye Özlem. “Dinler Tarihi”. *Felsefe ve Din Bilimlerinde Güncel Akademik Eğilimler (2016-2020)*. ed. Rukiye Aysun İnan. 1-71. Ankara: Sonçağ Akademi, 2022.
- İÜ, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “İstanbul Üniversitesi Eğitim Bilgi Sistemi”. Erişim 19 Eylül 2023.
[https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=2230&birim=felsefe_ve_din_bilimleri_doktora_programi_\(orgun_ogretim\)&yil=2023](https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=2230&birim=felsefe_ve_din_bilimleri_doktora_programi_(orgun_ogretim)&yil=2023)
- İÜ, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “İstanbul Üniversitesi Eğitim Bilgi Sistemi”. Erişim 19 Eylül 2023.
[https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=20661&birim=dinler_tarihi_te_zli_yuksek_lisans_programi_\(orgun_ogretim\)&yil=2023](https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=20661&birim=dinler_tarihi_te_zli_yuksek_lisans_programi_(orgun_ogretim)&yil=2023)
- Karataş, İbrahim Ethem. *Max Müller: Hayatı, Eserleri ve Dinler Tarihindeki Yeri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Kurt, Ali Osman – Aykıt, Dursun Ali. *Dinler Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 2019.
- Küçük, Abdurrahman vd. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2020.
- Meral, Yasin. “Tevrat Tenkit Geleneğinin Öncüsü: İbn Hazm mı Spinoza mı?”. *Diyanet İlmi Dergi* 50/4 (Aralık 2014), 69-82.
- MN, Milel ve Nihal Dergisi. “Milel ve Nihal”. Erişim 4 Ekim 2023.

- <https://dergipark.org.tr/tr/pub/milel>
- MÜ, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “Marmara Üniversitesi Eğitim-Öğretim Bilgi Sistemi”. Erişim 19 Eylül 2023.
<https://meobs.marmara.edu.tr/ProgramTanitim/sosyal-bilimler-enstitusu/dinler-tarihi-tezli-yuksek-lisans-2-yillik-turkce-856-648-0>
- MÜ, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “Marmara Üniversitesi Eğitim-Öğretim Bilgi Sistemi”. Erişim 19 Eylül 2023.
<https://meobs.marmara.edu.tr/ProgramTanitim/sosyal-bilimler-enstitusu/felsefe-ve-din-bilimleri-felsefe-ve-din-bilimleri-4-yillik-turkce-598-506-0>
- Oksident. “Amaç ve Kapsam”. Erişim 20 Eylül 2023.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oksident/aim-and-scope>
- OMÜ, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı Ders Müfredatı”. Erişim 19 Eylül 2023.
<https://lisansustu.omu.edu.tr/tr/akademik/anabilim-dallari-ve-programlar/felsefe-ve-din-bilimleri-ana-bilim-dali/Felsefe%20ve%20Din%20Bilimleri.pdf>
- PSUP, Penn State University Press. “Journal of World Christianity”. Erişim 21 Eylül 2023.
https://www.psupress.org/Journals/jnls_JOWC.html
- RTEÜ, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “Bilgi Paketi Ders Programları”. Erişim 19 Eylül 2023.
<https://bologna2.erdogan.edu.tr/tr/programlar/5369?programId=1277>
- SDÜ, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. “Felsefe ve Din Bilimleri Tezli Yüksek Lisans Programı Bilgileri”. Erişim 19 Eylül 2023.
<https://sis.sdu.edu.tr/oibs/bologna/index.aspx?lang=tr&curOp=showPac&curUnit=2&curSunit=62#>
- Stone, Jon R. “Müller, F. Max”. *Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones 9/6234-6237. USA: Gale eBooks, Macmillan Reference 2005.
- TAHR, Türkiye Dinler Tarihi Derneği. “Hakkımızda”. Erişim 23 Eylül 2023.
<https://tahr.com.tr/hakkimizda/>
- Tümer, Günay. “Bîrûnî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/206-215. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- UCPJ, University of Chicago Press Journal. “History of Religions”. Erişim 21 Eylül 2023.
<https://www.journals.uchicago.edu/toc/hr/current>
- WOL, Wiley Online Library. “Journal of Religious History”. Erişim 21 Eylül 2023.
<https://onlinelibrary.wiley.com/journal/14679809>
- Yavuz, Yusuf Şevki. “el-Fasl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/215-216. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.